О.І.Леута

РЕФЕРЕНТНІ ЯКОСТІ МОДЕЛЕЙ ДІЄСЛІВНИХ РЕЧЕНЬ

У визначенні статусу дієслівного речення у синтаксичній системі української мови важливим критерієм виступають референтні якості як цілого речення-висловлення, так і його окремих компонентів.

У сучасних синтаксичних дослідженнях російських мовознавців досить послідовно описуються референтні якості речення і компонентів його семантико-синтаксичної організації, насамперед суб'єкта, об'єкта, предиката. В україністиці ця проблематика ще не отримала належної уваги, хоча окремі її аспекти, зокрема поняття референтної функції, розглядаються у працях А.Загнітка [1:171-172].

Розуміння референції у граматичних працях найчастіше обмежується оцінкою відношень, які виникають між актуалізованими у тексті мовними знаками і співвіднесеним з ним конкретним елементом дійсності (В.Гак, О.Падучева).

За словами Н.Арутюнової значенням референції є „відношенням актуалізованого, включеного до мовлення імені чи іменного виразу (іменної групи) до об'єктів дійсності" [2: 6]. Референція визначається трьома основними факторами: синтаксичним, логіко-синтаксичним і прагматичним.

Поряд з дейксисом і модальністю, референцію тлумачать як спосіб відображення у висловленні позицій мовця-суб'єкта стосовно позначеної у висловленні ситуації. Тому сучасні дослідники висловлюють думки про прагматичні аспекти референції: референційний компонент розглядають як такий, що визначає усі семантико-прагматичні функції. „Основне завдання комунікативно-прагматичної граматики полягає у тому, щоб вияснити прагматичну силу (прагматичний потенціал) граматичних засобів, які слугують для вираження прагматичних категорій" [3: 59]. Наявність набору граматичних засобів для вираження єдиного поняттєвого змісту (типового значення) висловлення передбачає їх вибір, що визначається закономірностями прагматичного плану.

Співвідношення мовних одиниць з позамовною дійсністю за ознакою референції інтерпретується не лише в опозиції референтне/нереферентне, але, в свою чергу, у межах референтності - як одиничне/повторюване, індивідуалізоване/неіндивідуалізоване, визначене/невизначене, відоме/ невідоме, загальне/часткове, тривіальне/нетривіальне, специфічне/ неспецифічне та ін.

Референція знаходить своє застосування до абстрактних класів, індивідуальних об'єктів, взятих безвідносно від конкретних просторово-часових маніфестацій, до конкретних просторових „зрізів" об'єктів. Референція, стосовно класу, називається генералізованою референцією, а референція до індивіда – індивідуалізованою референцією [4: 113-114].

О.Падучева пише, що „з позиції іменної і дієслівної референції повинні піддаватися квантифікації події, стани і взагалі ситуації. Це проблеми

протиставлення одиничних і повторюваних ситуацій, визначених і невизначених, ситуацій індивідуалізованих і родових; ситуацій, що мають місце у неконкретний часовий момент і локалізованих у часі, ситуацій з чіткою і нечіткою локалізацією" [5: 247-248].

У сучасних дослідженнях собливого значення надається референційній категорії визначеності/невизначеності. Саме у тлумаченні цієї категорії відобразився синтез логічного і прагматичного підходів до проблеми референції висловлення.

Формування значення визначеності/невизначеності пов'язується з конкретним актом комунікації і його прагматичними параметрами: 1) інтенцією суб'єкта-мовця (його бажанням представити ситуацію як визначену чи невизначену); 2) можливістю слухача адекватно інтерпретувати ситуацію; 3) умовами мовленнєвого спілкування: безпосередній/ опосередкований контакт.

За спостереженнями Т.Булигіної і О.Шмельова [4: 26], для російської мови граматично суттєвою постає відмінність мінімум між двома значеннями – конкретною і неконкретною референцією.

Поняття референції найчастіше пов'язується з іменним компонентом (іменною групою) висловлення: „Інакше кажучи, підмет речення являє собою потенційну площину референції речення" [6: 134]. Однак і дієслівна предикація все частіше оцінюється як така, що має „референтний" (Арутюнова 1976) чи „денотативний" (Падучева 1985) статус.

О.Падучева, визначаючи перспективи вивчення проблем рефенції, наголошує на зміщенні уваги з іменних груп на пропозиційні компоненти речення і з'ясування тих диференційних значень, які виражають дієслівні групи.

Однією з перших спроб створення послідовної логіко-граматичної типології російського речення на основі розподілу конкретної поняттєвої референції у складі речення (в суб'єкті і предикаті) були дослідження Є.Ширяєва (1983, 1991, 1997). Він вважає, що ознака референтності/ нереферентності розмежовує дієслівний предикат і дієслівну зв'язку. У системі дієслівних речень зв'язка і дієслівний предикат полярно протиставлені за ознакою референтності/нерефентності.

„Значення (власне) предикатних слів, як і значення імен, можна пояснити своєрідністю вказівки на фрагмент дійсності... Не так все складається із „зв'язками". Це абсолютне „ніщо" з погляду співвіднесення з об'єктивною дійсністю" [7: 53]. Однак ознака нереферентності дозволяє віднести до зв'язок значно ширше, ніж традиційно вважається, коло дієслів, які тлумачаться у реченні не як зв'язки, а як дієслівні предикати, що мають ознаку референтності. Так, до зв'язок існування входять дієслова *існує, є, володіє;* включення – *входить, належить, перебуває;* каузативних – *викликати, причиняти, приносити, приводити, зумовлювати;* абсолютно лексикалізованих – *називати, позначати, значити, важити* .

Нереферентний характер зв'язок підтримує їх семантичну і структурну несамостійність, а також здатність до функціонування у реченнях, що виражають загальні судження.

Що стосується референції предикатного вираження, то вона зумовлена характером його дейктичної осі, тобто, по-перше, категорією об'єктності (персональності/імперсональності), яка виявляється в особовості/ неособовості і означеності/неозначеності суб'єкта; по-друге, суперкатегорією просторово-часової локалізованості (Булыгина, Шмелев 1995). Тому основними засобами втілення референції є дейктичні елементи [8: 246], найчастіше особові займенники 1-ї та 2-ї особи, форми 1-шої та 2-гої особи дієслова, вказівні займенники і прислівники.

Основні засоби референції можна згрупувати і визначити як S- (суб'єктні), Temp- (часові), Loc- (просторові) показники.

Так, часова і просторова локалізованість/нелокалізованість представлення ситуації у поєднанні з особливостями виявлення суб'єкта і об'єкта дає можливість імплікувати її у такому семантичному ключі: Дія>Діяльність>Процес>Стан>Якість>Характеризація: *Я працюю у саду* – фізична дія (конкретна референція, актуальна дія, конкретний час і місце); *Я працюю над книгою* – ментальна дія (конкретна референція, неактуальний час, просторова нелокалізованість, конкретний об'єкт); *Я працюю над собою*- психічна дія (конкретна референція, темпоральна нелокалізованість, просторова нелокалізованість); *Мені не працюється* – стан (конкретна референція, темпоральна нелокалізованість, неконтрольованість, неперехідність, непрямий неактивний суб'єкт, просторова нелокалізованість); *Я працюю з дитинства* – процес-діяльність, що переходить у якість (нелокалізованість у часі, просторова нелокалізованість, неперехідність); *Я працюю, а не відпочиваю* – процес-діяльність (нелокалізованість у часі, просторова нелокалізованість); *Я працюю садівником* – якість (просторова і часова нелокалізованість, неперехідність); *Ви умієте працювати* – характеризація (атемпоральність, просторова нелокалізованість, неперехідність); *Машина працює* – значення характеризації, що не обмежене часовими і просторовими рамками, суб'єкт-неістота.

Те особливе значення, яке для визначення референтних якостей предикатного вираження мають Loc- і Temp- показники, аналіз взаємодії референтних характеристик іменних груп (суб'єктних, об'єктних) і предикатних виражень у рамках єдиного висловлення дозволяє виділити „єдину суперкатегорію просторово-часової локалізації, що включає до своєї сфери дії усю пропозицію і визначає як тип вершинного предиката, так і тип референта кожної з підпорядкованих йому іменних груп" [4: 125].

Суперкатегорія „просторово-часової локалізації дає можливість характеризувати ситуації як такі, що мають місце у певний момент мовлення чи не локалізовані у часі; з чіткою і нечіткою часовою локалізацією; індивідуалізовані і разові, повторювані і одиничні; визначені і невизначені" [5: 247-248].

Temp- показниками референтних якостей висловлювання є лексичне та словотвірне значення дієслівного предиката, його видо-часове значення, а також обставини часу і референтні ознаки іменної групи (суб'єкта й об'єкта).

Семантичні характеристики дієслівних предикатів включають темпоральність та аспектуальність, що дозволяє їх кваліфікувати і класифікувати за цим показником (Данеш 1971): динамічні/статичні, дія, діяльність, стан, подія та інші. О.Падучева для пояснення семантики виду і видових протиставлень виділяє вісім первинних таксономічних (типових) категорій: позачасові якості/співвідношення; стани інгерентні, тривалості, дії звичайні, дії з акцентом на результат, процеси необмежені, процеси обмежені; події [8: 107].

Релевантними Temp- показниками можуть бути значення способів дієслівної дії, представлені словотвірними значеннями: перерваність, багатократність, однократність, обмеженість, тривалість, повторюваність, інтенсивність, розподільність та ін. Так, позначення ситуації з нечіткою часовою локалізацією може бути пов'язане зі значенням багатократності: *Знавав і я таких людей. Бував я і там.*

Найважливішими Temp- показниками є категорії виду і часу. Категорія часу дієслова відображає співвідношення дії/стану і точки відліку на часовій осі, дає можливість представити час як актуальний, панхронічний тощо: *Я цілий день думаю про це. Метали від нагрівання розширюються.* Форма теперішнього часу недоконаного виду звичайно свідчить про загальнореферентний характер висловлення: *Людина живе. Вода випаровується.* Форма минулого часу від дієслів недоконаного виду імплікує конкретно-референтне прочитання суб'єкта: *Що ви робили влітку? Збирали гриби, відпочивали.*

Граничність/неграничність дієслівної дії і пов'язане з цим видове протиставлення дієслів є одним з найважливіших показників референтного характеру висловлювання: дія, що повторюється необмежену кількість разів, і ситуації з нечіткою часовою локалізацією *(Частіше стали снитися мені степи засмаглі в рідній стороні* (М.Нагнибіда); дія, яка відбувається постійно і без перерви, що повністю заповнює необмежений чи тривалий проміжок часу у загальнореферентних висловленнях *(Сонце світить усім. Земля обертається навколо Сонця).*

Суб'єкт-мовець має можливість різними способами характеризувати дійсність. Ситуація висловлювання може бути представлена як гранична у своїй конкретній тривалості (аористична функція): *От і упали сніги, от і настали морози*(М.Луків). Вона може бути представлена як така, що є результатом дії у минулому (перфектна функція): *І він той шторм намалював, і дивувались люди* (М.Луків).

Суб'єкт-мовець може абстрагуватися від дійсності, дистанціюючись від конкретного простору і реального об'єктивного часу аж до повної атемпоральності представлення ситуації (імперфектна функція): *У звуках грому люди чули шум битви.*

Дія чи стан можуть бути представлені як не обмежені часовими рамками (перфективно-процесуальна функція): *Дід пас вівці, а бабуся порала невелике господарство.*

Аналізуючи функції аориста, перфекта та імперфекта у тексті, автори „Коммуникативной грамматики русского языка" прийшли до висновку, що категоріальний характер сприйнятих явищ імплікується на текстовому рівні у різноманітних регістрах: репродуктивному, інформативному, генеративному. „Текст задає орієнтири, у яких повідомлене предстає як одиничне, актуальне, сприйняте у його конкретній діяльності, або як узагальнено чи ітеративно множинне" [9: 428].

Іншими важливими показниками референтної природи висловлювання є Loc- показники, які можуть бути виражені прислівниками, займенниками, прийменниково-іменними формами, дієсловами, що містять локальний смисловий компонент: *Справа, і зліва, і спереду стояли озера й озерця* (А.Шиян). *Уздовж річки по воді простелилася золота мерехтлива стежка* (В.Козаченко). *Ой з-за гори, з-за діброви вийшли хлопці чорноброві* (М.Рильський). *Вилізли тіні з садків, з-під стріх, із-за повіток* (А.Головко).

Локативні показники у цих реченнях свідчать про те, що характеристики, виражені предикатом, характерні для суб'єкта як певного, одиничного референта. Однак Loc- показники можуть або уточнювати, або „збільшувати" характер референтності, генералізувати референтну віднесеність предикатного поняття (пор.: *Тут можна палити? У нас не палять. У виробничих приміщеннях не палять. За столом не розмовляють. На уроках не розмовляють).*

Відсутність вербально виражених Loc- показників свідчить про текстову, або про ситуативну включеність предикативного висловлювання до простору.

Референтні якості предиката можуть визначатися також характером суб'єкта. До S- показників належать характер імен у позиції суб'єкта, категорія особи, числа, що пов'язані з вираженням суб'єктності у мові. Характер суб'єкта може конкретизуватися наявністю атрибутивних (адвербіальних і об'єктних) визначників.

Нереферентне вживання імен у позиції суб'єкта характерне для моделей речень, що виражають загальні судження, і відповідає синхронічному вживанню предиката. Таке значення характерне для дієслівних моделей зі значенням процесів і характеризації: *Вода випаровується. Лід тане.* Але у реченнях типу *Сонце світить. Земля обертається* за наявності загального судження у висловлюванні суб'єкт у зв'язку з унікальністю самого денотата у реальній дійсності відзначається конкретно-референтним характером.

Означено-, узагальнено-, неозначено-особовість як якість певних структурно-семантичних типів речень також є проявом референтних ознак суб'єкта. Встановлено, що означений і неозначений суб'єкт у дієслова може узагальнювати чи індивідуалізовувати дію [10: 334].

Категорія особовості/безособовості предикатів корелює з категорією означеності/неозначеності у сфері імен суб'єктів (пор.: *Я бачу дім. Бачу ріки і*

поля. Коли бачиш щось знайоме... Бачили, але нікому не сказали. У цьому вбачалося щось значне).

Атрибутивні (ад'єктивні і адвербіальні) компоненти можуть уточнювати сферу референції суб'єкта (пор.: *Старанний учень гарно вчиться. Учень вчиться старанно. Окремі учні гарно вчаться. За столом не розмовляють. Вихованні люди за столом не розмовляють. Діти рано лягають спати. Слухняні діти рано лягають спати*). Наявність атрибутивних компонентів у таких реченнях свідчить про те, що якості, які позначаються предикатом, характерні для суб'єкта не як одиничного конкретного референта, а як певного класу суб'єктів. Атрибутивний компонент має видільний характер.

Отже, у рамках висловлення відбувається узгодження референтних типів суб'єктів з нереферентними типами предикатів, причому цей зв'язок функціонально динамічний.

Прагматичний аспект референції остаточно висловлювання остаточно виявляється у конкретному акті комунікації, саме тоді розрізнюється логічний зміст і комунікативні (прагматичні) функції референтної сфери.

Література:

1. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. – Донецьк, 2006.
2. Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.13. Логика и лингвистика: Проблемы референции / отв. ред. Н.Д.Арутюнова. – М., 1982.
3. Актуализация предложения: в 2-х т. – Т.2: Синтаксические модели и их варианты. – СПБ, 1997.
4. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М., 1997.
5. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. – М., 1985.
6. Левицкий Ю.А. От высказывания – к предложению, от предложения – к высказыванию. – Пермь, 1995.
7. Шатуновский И. Семантика предложения и нереферентные слова. – М., 1996.
8. Падучева Е.В. Семантические исследования. – М., 1996.
9. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998.
10. Гак В.Г. Функционально-семантическое поле предикатов локализации // Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность / Отв.ред. А.Бондарко. – СПб, 1996. – С.6-26.